

СПЕЦИФІКА ЛІТЕРАТУРНОГО ПОРТРЕТУ ЯК ЖАНРУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МЕМУАРНОЇ ПРОЗИ

Проблеми пошуку літературного героя, людини, як центру ти частини Всесвіту, хвилюють, наприкінці ХХ ст., як самих письменників, так і дослідників літератури. Літературознавці все частіше звертаються до архівних джерел, до напівзабутих видань минулого. Великі соціальні зміни в суспільстві викликають посилений інтерес до національної історії і місця в ній конкретних особистостей; причому, літературні твори спрямовані часто до психологічного та історичного аналізу сучасного і минулого, до прагнення зрозуміти першопричини вчинків і подій. Тому особливою увагою користуються художньо-документальні жанри. Читач рідко вдається до першоджерел, документів, тому найпершим відгуком на події в суспільстві є публіцистичний твір, а найкращим свідченням минулого є спогади учасників подій - мемуари.

Початок 90-х років ХХ ст. - це епоха небувалого розквіту документалістики, отже в авангарді сучасної літератури поруч із публіцистичною та творами заборонених в минулі роки письменників, постали розмаїті мемуарні жанри: спогади, щоденники, листи, нотатки, літературні портрети. Літературний портрет - це досить поширений жанр сучасної мемуарної прози. Дослідник цього жанру професор В.Барахов відзначає: "У сучасному літературознавстві до цього часу залишається неясним, що ж таке являє собою літературний портрет як жанр словесного мистецтва"¹. Вчений звертає увагу на те, що саме таким терміном називають і мемуарно-біографічний нарис, і окреслене невиразними

1. Барахов В. Литературный портрет. - Л., 1985. - С. 8.

штрихами есе, і літературно-критичну статтю, і короткий репортаж, якщо вони присвячуються характеристиці конкретної реальної людини, що не претендує на повноту викладу"². Таке широке тлумачення терміну зовсім не наближає нас до його розуміння. До того ж, серед літературознавців немає єдиного підходу до визначення цього жанру. В "Краткой литературной энциклопедии" можна прочитати: "Літературний портрет - документальний нарис про письменника, художника, видатного суспільного діяча тощо, створений на основі співбесіди з героєм, або короткий мемуарний нарис про такого героя"³. Дослідник української документалістики професор О.А.Галич заперечує таке нечітке визначення жанру літературного портрету, тим більше, доводить він, що нарис і літературний портрет це різні жанри мемуаристики. На наш погляд, можна погодитись із В.Бараховим, який вважає, що "літературний портрет означає особливий спосіб естетичного пізнання людини і характеризує специфіку цього пізнання"⁴. Серед найважливіших ознак жанру дослідники визначають такі: а) автор літературного портрету не ставить собі за мету відтворити весь життєвий шлях героя; б) письменник, що працює в жанрі літературного портрету, прагне через одну або кілька зустрічей з героєм показати цілісність, складність і багатогранність його особистості; в) в центрі уваги автора літературного портрета завжди знаходиться особистість героя, а час, події, деталі та образ самого письменника відсунуті на другий план;

2. Барахов В. Литературный портрет. - Л., 1985. - С. 8.

3. Литературный портрет // Краткая литератур. энциклопед.-М.: «Сов.энциклопедия», 1968.-Т.5.-С.895.

4. Барахов В. Литературный портрет. - Л., 1985. - С. 9.

г) узагальнена характеристика, що утворює оповідну основу літературного портрета, включає в себе елементи інших споріднених жанрів, які підпорядковуються основному задумові автора. На основі

цього О.Галич пропонує розрізняти такі жанрові різновиди літературного портрета: "літературний портрет як жанр мемуарно-біографічної прози; літературний портрет як документально-біографічну оповідь про давно померлого історичного діяча, що ґрунтується на використанні біографічних матеріалів, листів, мемуарів сучасників; літературний портрет як жанр критики"⁵.

Погоджуючись з думкою вчених О.Галича і В.Барахова, ми схильні вважати, що літературний портрет, як особливий засіб осягнення і змалювання реальної історичної особи в літературі, являє собою специфічний жанр словесного мистецтва, що є спільним для художньої, документальної та художньо-документальної літератури.

Варто зауважити, що літературний портрет в мемуаристиці створюється автором на основі дійсного життєвого матеріалу в реальному історичному часі, але художнє переосмислення життя, широке використання літературних-та мовно-поетичних засобів виразності дають змогу твердити, що літературний портрет є частиною художньо-документальної літератури.

Тип літературного портрета можемо визначити, якщо з'ясуємо, на якому рівні людської свідомості персонажів акцентує автор свою увагу.

5. Галич О. Українська письменницька мемуаристика. – К., 1991. – С. 57.

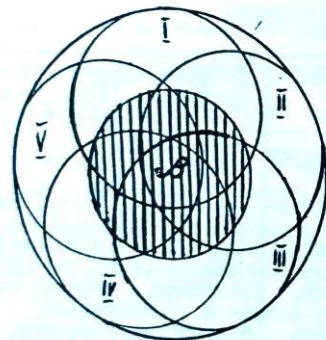
Скористуємося такою схемою:

Схема 1

ЛІТЕРАТУРНИЙ ПОРТРЕТ				
науково-історична література	мемуари	публіцистика	літературна критика	художньо-історична література
використовує архіви, документи, літописи, мемуари, науковий аналіз	враження від зустрічей, образ героя в авторському розумінні	живі враження автора, бесіда з героєм, суспільна сутність героя на всіх рівнях його свідомості	використовує аналіз творчої спадщини, біографічні дані, власні узагальнення автора, оцінка творчості письменника	документи, факти, авторська фантазія, припущення, думки, художні засоби зображення

людина як історичний діяч, суспільна свідомість	мораль, етика, побутова та суспільна свідомість, психологія, герої-діячі минулого	мораль, етика, побутова та суспільна свідомість, герой - сучасник	людина як діяч культури, суспільна свідомість, естетична свідомість	мистецтво, етика, психологія, художня творчість

Схема 2

- α - літерат. портрет
 I - науково-історичний портрет
 II - літерат.-критичний портрет
 III - публіцист. портрет
 IV - мемуарний портрет
 γ - худ. літ. портрет
 β - особистість людини - її діяльність, роль в суспільстві, свідомість, психологія та духовний світ.

Схема 2 ілюструє нам ті ознаки, які дають змогу твердити, що літературний портрет є все-таки цілісним поняттям, оскільки можемо визначити подібність творів цього жанру як за внутрішньою і зовнішньою будовою, так і за змістом. Для диференціації понять «літературний портрет» (як жанр літературної критики, тобто портрет письменника), та «літературний портрет» (як жанр мемуарної прози, тобто художньо-документальний портрет будь-якої цікавої особистості, змальований за законами мемуарного твору), надалі будемо користуватися терміном «літературно-мемуарний портрет» або «портрет-спогад» (з франц. мемуари – спогади) для визначення предмету нашого дослідження. Специфічною ознакою мемуарного літературного портрету є значний духовний потенціал творів цього жанру, оскільки автор найчастіше спрямовує свої спогади про визначну особистість до майбутніх поколінь, прагне зберегти у пам'яті нащадків те цінне духовне надбання, що здобувалось досвідом сучасників автора і його героя одночасно. Залежно від мети, поставленої перед собою мемуаристом, можемо вести мову про філософський, політичний, педагогічний, морально-побутовий чи соціально-психологічний характер літературного портрету, а ці категорії, в свою чергу, є неодмінними компонентами духовного життя людини, нації, народу, людства. Кожен автор мемуарного твору створює свій власний образ реальної історичної особи. Це, насамперед, пов'язано з авторським розумінням історичної події і характеру видатної особи, тобто із суб'єктивним осягненням дійсності. Природним для мемуарного літературного портрету є те, що історична особистість стає об'єктом уваги багатьох письменників, це дає можливість кожному з них знайти свій ракурс бачення певної людини, довести яскравість, складність, багатогранність її духовного світу, зберігаючи при цьому історичну

правду. Суб'єктивне бачення мемуаристів нерідко робить одного героя у різних авторів зовсім несхожим. На цьому, зокрема, наголошує дослідник сучасної мемуаристики професор О.Галич, наводячи для прикладу особистість М.Бажана. Вчений аналізує ряд літературних портретів, що увійшли складовою частиною до мемуарів більшої форми - таких як галерея визначних постатей у П.Дорошенка "Від зорі до зорі", С.Голованівського "Меморіал", С.Жураховича "Пам'яті пекучий біль", С.Крижанівського "Ми пізнавали неповторний час", Г.Костюка "Зустрічі і прощання". Порівнюючи наведені твори, О.Галич доводить, що у різних варіантах, але однозначно письменники глибоко

6. Галич О. Українська письменницька мемуаристика. - К., 1991. - С. 177.

осмислили складний внутрішній світ М.Бажана і, крім глибоко особистих спостережень, автори спогадів застосовували також і сучасні їм підходи та оцінки героя.

Отже, дослідник стверджує, що автори літературно-мемуарних портретів "відібрали для своїх творів найбільш характерні риси М.Бажана, епізоди зустрічей з ним, виходячи з свого задуму, світорозуміння і світовідчуття"⁷.

Літературно-мемуарний портрет, поряд з іншими жанрами мемуарної прози, буває як "об'єктного", так і "суб'єктного" типу. Тобто центральною особою мемуарного твору може бути як головний герой, так і сам автор. Найбільш майстерно написані літературно-мемуарні портрети переважно об'єктного типу. Адже автор літературно-мемуарного портрету повинен бути особливо коректним, пишучи про людину, чиє ім'я увійшло в історію, тому що хизування особистим знайомством, акцентування дрібних подробиць, зловживання цитатами, діалогами, необґрунтовані оцінки вчинків героя знецінюють мемуарний твір і можуть звести його до примітивної оди чи пасквіля. На жаль, аналізуючи твори, ми часто можемо натрапити на такі портрети, які навряд чи варті називатися літературно-мемуарними. Одним із класичних прикладів справжнього літературно-мемуарного портрету, написаного інтелігентною талановитою людиною вважаємо спогад-портрет В.Г.Самійленка, створений Л.Старицькою-Черняхівською ("Пам'яті товариша"). Тут, окрім майстерно виписаної, осмисленої протягом років постаті письменника, авторка на початку твору подає власне розуміння законів жанру взагалі - своєрідний кодекс честі автора мемуарів.

7. Галич О. Українська письменницька мемуаристика. - К., 1991. - С. 179.

Отже, художня, естетична та історична цінність літературно-мемуарного портрету залежить багато в чому від рівня духовності самого автора-портретиста, особливо це стосується суб'єктного різновиду даного жанру. Звичайно ж, мемуарист, що пише літературно-мемуарний портрет, має, як ні в якому іншому жанрі, право на особисту симпатію чи неприязнь до героя свого твору. Окрім того, важливою ознакою літературно-мемуарного портрету, так само як й інших жанрів мемуарної прози, є концептуальність (тобто образне втілення письменником у своєму творі певного погляду на дійсність). Особистісне начало, як домінуюча риса мемуарної літератури, здійснює суттєвий вплив на діалектику суб'єктивного та об'єктивного у мемуарах. В основі мемуарного літературного портрету - обов'язкове відтворення образу реальної історичної особи у зв'язку з подіями певного історичного періоду; тому завдання мемуариста - органічно поєднати в своєму творі загальне і часткове, об'єктивне і суб'єктивне бачення дійсності.

Таким чином, концептуальність, взаємозв'язок суб'єктивного та об'єктивного - це важливі риси, у яких виявляє себе жанрова природа літературно-мемуарного портрету. Мемуарист завжди прагне, щоб його героя зрозуміли читачі, тому автор мемуарного твору не може ігнорувати сучасну читачеві дійсність. На характер літературно-мемуарного портрету впливає духовність самого суспільства, і передовсім його суспільно-політична свідомість. Враховуючи це, цінність літературно-мемуарного портрету в тому, щоб герой цього твору не був кон'юнктурно наближений до сучасності, а став зрозумілим, цікавим для читачів в своєму часі; тобто в тому часі, в якому він жив і діяв.

Ще однією важливою ознакою літературно-мемуарного портрету як жанру мемуарної прози є те, що портрет-спогад завжди звернений у минуле. Автор може писати про події та людей, які будуть сприйматися читачем як історія. Головне, щоб відстань у часі співвідносилася з одним людським життям, а автор був сучасником і свідком подій; тобто минуле, про яке йдеться в літературно-мемуарному портреті, не може бути безкінечним, а лише таким, яким його відчув, вистраждав, запам'ятав мемуарист.

Отже, для літературно-мемуарного портрету характерна наявність двох часових планів, тобто подвійна точка зору письменника на людину і події, які він зображує: а) як мемуарист сприйняв і усвідомив події і людей в минулому; б) як мемуарист розуміє події і людей минулого з урахуванням накопиченого ним життєвого досвіду, громадської думки. Таким чином, фактори часу, зміна соціально-політичних умов, життєвий досвід автора-мемуариста суттєво впливають на зміст мемуарного портрету і надають цьому твору особливої історичної вартості.

Літературно-мемуарний портрет, на перший погляд, явище в словесному мистецтві не зовсім динамічне, тому що твори цього жанру є результатом конкретних зустрічей, вражень, роздумів автора. Але сам жанр перебуває в постійній еволюції, тому на цей час не є остаточно сформованим (хоча витоки та елементи літературних портретів можемо знайти мабуть ще в усних народних оповіданнях, легендах про героїв, у літописах Київської Русі). До того ж, пошук авторами засобів найбільш глибокого осягнення внутрішнього світу людини пояснює відмінності між творами одного жанру у різних авторів, тому окреслити визначальні ознаки літературно-мемуарного портрету - завдання нашого дослідження. Для прикладу розглянемо три портрети українського поета-філософа Василя Стуса, написаних його сучасниками.

Мемуарні праці, присвячені осмисленню постаті В.Стуса в українській культурі, - це калейдоскоп суджень, висновків, сумнівів літераторів - представників різних течій і напрямків. Увага сучасної мемуаристики до особистості визначного українського митця підносить твори цього жанру до світового масштабу, адже "В.Стус був людиною планетарного типу"⁷.

Так, у 1990 році в журналі "Вітчизна" було надруковано ряд творів, присвячених пам'яті поета. Це спогади, роздуми людей, що особисто знали Стуса, спілкувалися з ним, відчували вплив його особистості, але довгі роки змушені були мовчати. Серед цих спогадів - три літературах портрета: "В мені уже народжується Бог" Я. Мельника⁸, "Він став моєю совістю" В.Голобородька⁹, "Обов'язок пам'яті" М.Роженка¹⁰. Ці твори подібні у своєму задумі - у прагненні їх авторів відтворити в пам'яті образ митця, донести цей образ сучасному читачеві. Автори уникають подробиць чи великих узагальнень, а намагаються подати портрет В.Стуса, зрозуміти таємницю його незвичайного внутрішнього світу. Ми спробуємо з'ясувати, який з цих портретів належить саме до мемуарної літератури.

Так, Я.Мельник прагне осмислити внутрішній світ В.Стуса через його поезію. Це не аналіз творчості - це літературний портрет поета, в якому автор надає змогу самому герою пояснювати себе.

7. Мельник Я. В мені уже народжується Бог. - "Вітчизна", 1990, № 10. – С. 157.

8. Там же.

9. Голобородько В. Він став моєю совістю. - "Вітчизна", 1990, № 10. – С. 151.

10.Роженко М. Обов'язок пам'яті. - "Вітчизна", 1990, № 10. - С. 164.

Хоча визначальною рисою даного портрету є філософська свідомість автора, його ставлення до "Часу" і "Вічності" як форм існування людини у Всесвіті, Я.Мельник керується власним досвідом спілкування із В.Стусом, знанням часу, в якому він жив і фактами його біографії, але головне – автор доводить, що поезія В.Стуса це і його душа, і його горіння, бо Василь Стус - це не поет-професіонал, а людина, що

постійно живе в своєму особливому світі. В.Стус для Я.Мельника – це самотній та гордий дух, який мав сміливість заявити: "В мені уже народжується Бог". Незважаючи на те, що доля В.Стуса – це свідомий шлях на Голгофу, в постаті митця, змальованій Я.Мельником, відчувається дивна радість – це "радість од здобутої духовної свободи"¹¹. Піднесення свого героя над часом, простором, мислення автора категоріями світу музики, філософії, ускладнює проблему визначення жанру цього твору. На наш погляд це літературно-критичний портрет з філософськими відступами та спогадами.

По-іншому згадує В.Стуса В.Голобородько. Його невеликий за обсягом твір – це справді мемуари. На початку спогадів автор в традиційній для мемуарної літератури формі пояснює причини, що побудили написати портрет В.Стуса і викладає свою точку зору на те, як саме він вважає за потрібне це зробити. Концепція мемуариста полягає в тому, що В.Голобородько прагне показати образ В.Стуса: "...ким він був для мене і хто я перед ним"¹². Основну проблему своїх спогадів автор

11. Мельник Я. В мені уже народжується Бог. - "Вітчизна", 1990, № 10. – С. 160.

12. Голобородько В. Він став моєю совістю. - "Вітчизна", 1990, № 10. - С. 161.

формулює так: "На що була орієнтована душа В.Стуса, чим боліло його серце, які питання хвилювали його розум?"¹³.

Проблема, поставлена мемуаристом, пряме відповідає завданню літературного портрета-спогада. Але зміст твору наближає його скоріше до іншого жанру – мемуарного нарису. І ось чому: поряд з тим, що В.Голобородько, обравши декілька епізодів зустрічей з поетом, подає нам зовнішність, риси характеру, реакцію і відгуки В.Стуса на події в суспільстві, хоча автор акцентує на випадках власного життя, історичному часі, політичному процесі. До того ж, спогади написані з позиції сучасності (початок 50-х р.), а це, в свою чергу, вносить елемент публіцистичності. Досить того, що мемуарист багато разів вживає слово "перебудова" і чомусь вважає, що саме так мріяв В.Стус назвати крах режиму, до якого прагнув.

Не дуже яскраво розкриває автор духовний світ свого героя, поспішає сказати про політичну, про літературну діяльність і про оточення. Тому висновки, які робить автор, мають вигляд лише особистого враження, а не правдивого свідчення мемуариста. Отже, твір, написаний В.Голобородьком, за своїм змістом і суб'єктивним характером не відповідає вимогам жанру портрета-спогада, бо ми бачимо в ньому двох героїв: автора і В.Стуса, причому, автор – це головний герой спогаду.

Найбільш повно відповідає вимогам жанру мемуарного літературного портрету спогад про В.Стуса М.Роженка.

По-перше, це дійсно портрет і у вузькому і в широкому тлумаченні цього терміну. Ретельно виписана зовнішність поета, що збереглася в пам'яті автора, риси характеру, які помітив мемуарист

13. Голобородько В. Він став моєю совістю. - "Вітчизна", 1990, № 10. - С. 161.

в епізодах зустрічей. М.Роженко – тонкий психолог, бо помічає зміну настроїв свого героя, найменший рух, вираз очей. В мемуарному творі М.Роженка знайдемо характеристику історичного періоду і оцінку літературного життя, і авторські відступи, але це не відволікає від центру спогадів – характеру В.Стуса. Причому автор, хоча і виступає учасником подій, але не акцентує уваги читача на важливості своєї особи. Він зі скромністю зазначає: "Не скажу, що ми були близькими друзями, ні, лише добрими знайомими. Я шукав його дружби, бачив його надійність. Але він із доброзичливою іронією тримав дистанцію"¹⁴. Як бачимо, тут лише декілька слів про себе і одночасно відмічені позитивні риси вдачі героя. Такий спосіб оповіді свідчить про майстерність М.Роженка як саме мемуариста. Герой твору діє у визначеному просторі і часі, автор пише про нього з відстані років, але часто перед нами постають живі епізоди минулого і цей зв'язок встановлює пам'ять портретиста. М.Роженко глибоко досліджує вдачу

свого героя. Об'єктивності зображення сприяє і різноманітність вражень: особисте спілкування, спостереження, зустрічі з людьми, що також знали В.Стуса, знання його творчості, діяльності, фактів біографії і т.ін.

Можливо, М.Роженко дещо зловживає в своїх спогадах діалогами, висловами свого героя, адже це навряд чи могло зберегтися дослівно в його пам'яті. Але логічність викладу, обґрунтованість висновків, чесність у зображенні фактів не викликає сумнівів. Зовнішність В.Стуса у М.Роженка - це не фотографія, а відображення миттєвого стану душі героя; це глибоко особисте розуміння автором

14. Роженко М. Обов'язок пам'яті. - "Вітчизна", 1990, № 10. - С. 164.

виразності характеру В.Стуса як людини. В спогадах М.Роженка відчутна динамічність, але часом темп викладу уповільнюється, щоб детальніше висвітлити героя твору в певній ситуації, в певному настрої.

В.Стус у М.Роженка "...високий, стрункий, обличчя смагляве, очі карі, з вогниками, що залежно від обставин дружньо а чи суворо, але неодмінно уважно дивились на вас..."15.

А ось яким пам'ятає В.Стуса автор в останню зустріч: "таким замисленим, з відсутнім поглядом я бачив його колись, зачарованого спалахами світла у віконці на даху. Тепер він дивився далі, в безмежність, наче вабила поетична зірка. І він пішов. У безсмертя..."16. Поєднання факту і враження, художньої і суспільної свідомості, власного досвіду і об'єктивності зображення, акцент на особисті риси та духовний світ героя, а також форма викладу дають змогу твердити, що "Обов'язок пам'яті" М.Роженка - це художньо-документальний літературно-мемуарний портрет видатного українського митця В.Стуса.

Розглянуті нами твори, присвячені В.Стусові, по-своєму цінні, як пам'ять, як правдиве свідчення про поета. Ми не ставили собі за мету з'ясувати, який з цих спогадів кращий, а лише відповісти на питання: чи є серед них мемуарний портрет.

Як ми уже зазначили, жанр літературно-мемуарного портрету продовжує розвиватися і змінюватися. Сподіваємось, що досліджуючи мемуарну прозу 90-х років, ми знайдемо ще багато зразків майстерних літературно-мемуарних портретів, які глибоко розкривають духовний світ реальної історичної особи.

Підводячи підсумок наших пошуків, ми можемо зробити такі висновки:

15. Роженко М. Обов'язок пам'яті. - "Вітчизна", 1990, № 10. - С. 164.

16. Там же. - С. 167.

1. Літературно-мемуарний портрет (як жанр мемуарної прози) – це такий ряд творів художньо-документальної літератури, які своїми найважливішими компонентами форми та змісту спрямовані на глибоке осмислення реальної історичної особи в усіх проявах їх характеру і базуються на конкретних спогадах автора про героя. 2. Авторський стиль письменника визначає тип і характер літературно-мемуарного портрету, а глибина осягнення духовного світу героя твору надає творам цього жанру художньої та історичної цінності. 3. Для мемуарно-літературного портрету характерна об'єктна спрямованість, концептуальність, прагнення автора повідомити щось нове про героя. Об'єктивність зображення залежить від світогляду мемуариста та особливості людської пам'яті. 4. Героєм літературно-мемуарного портрету може бути будь-яка цікава своїм характером людина. Автором може бути професіональний письменник або просто свідок події. 5. Художня цінність літературно-мемуарного портрету залежить не тільки від літературного таланту автора мемуарів, але й від його вміння особливо чітко, правдиво, цікаво розкрити духовний світ людини, знайомої в минулому – це специфічна майстерність мемуариста. 6. Незважаючи на те, що літературний портрет, як і будь-який

інший жанр прози, не містить остаточних висновків, оцінок, а подає лише суб'єктивну картину дійсності, авторське розуміння подій і людей минулого, цей жанр має великий художній та історичний потенціал і поряд з іншими мемуарними творами відіграє важливу роль у формуванні суспільної свідомості, в духовному відродженні українського народу, відновленні загублених ланок його історичної пам'яті.